

DEÁK ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 39. évf. 2024. 2. szám, 19–33.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.2.19-33

www.aetas.hu

Útkeresés az evangélikus egyházi és világi elit körében 1859 őszén*

ABSTRACT. *Reflection Among Lutheran Church and Secular Elites in Autumn 1859.* The Patent published by the emperor on the 1st of September caught the Lutheran Church unprepared. The government in Vienna aimed to prohibit any form of public protest. At the end of November a search was conducted at the home of Baron Antal Radvánszky, one of the most vocal opponents of the Patent, who was the Lord Lieutenant of Zólyom County in 1848. His private letters seized by the police reveal various potential courses of action: beginning to reorganize the church district according to the Patent while protesting; starting the reorganization, but only partially abiding by the Patent; having the secular elite be removed from the church organization, and begin passive resistance; or the parishes demanding the suspension of the Patent, going against the prohibitions, openly confronting the government. The common strategy was forming slowly.

Keywords: *Protestant Patent, Lutheran Church, protest, Antal Radvánszky, Lajos Geduly*

1859. szeptember 1-jén I. Ferenc József osztrák császár ellátta kézjegyével a Leo Thun von Hohenstein gróf vallás- és oktatásügyi miniszter által a magyarországi protestáns egyházak szervezetére kidolgozott rendezési tervet, azaz a Protestáns Pátent. Szeptember 2-án Thun aláírásával megszületett a pátens végrehajtási utasítása is. Az uralkodói rendeletet a hivatalos lap, a *Budapesti Hírlap* szeptember 11-én, a miniszteri utasítást pedig szeptember 15-én közölte. Thun láthatólag egyáltalán nem számított nehézségekre, szeptember 5-étől megkezdte három-négyhetes szabadságát, s az ügyeket helyettese, Joseph Alexander von Helfert báró államtitkár vitte.¹

A magyarországi protestáns hívek és vezetőik már évek óta várták az egyházak jogainak helyreállítását, a még Julius Jacob von Haynau báró tábornagy magyarországi főhadparancsnok által 1850-ben felfüggesztett autonómiájuk visszaállítását. Az évtized közepén vitára bocsátott szervezési tervet (*Entwurf*) azonban mind a református, mind az evangélikus egyházkerületek visszautasították.

Öröm, kétségek, zavar és tanácstalanság

1859 szeptemberében a pátens kiadása az egyházakat váratlanul érte, az annak megjelenését követő heteket mindenekelőtt a tanácstalanság jellemezte. Geduly Lajos pozsonyi evangélikus lelkész, már a miniszteri végrehajtási utasítás ismeretében, a következőképp írt erről

*A tanulmány az NKFIH 137960 számú, „Autonómisták és patentálisok. A Protestáns Pátens körüli küzdelmek Magyarországon, 1859–1867” című pályázat keretében készült.

¹ Aktafeljegyzés, 1859. szeptember 6. ÖStA HHStA, Kabinetsarchiv, Reichsrat, Präsidial 292/1859.

szeptember 16-án Radvánszky Antal báró, Zólyom megyei esperesi felügyelőnek: „Az új választótvény megjelent. Épp eléggé sajnálatos – arról, ami a fő dolog lett volna, és különösen amit külföldön türelmetlenül vártak, azaz állampolgári jogaink szélesítéséről, a katolikus egyházzal való egyenjogúságról szó sem esik abban. De – ez törvény! Ez most súlyosabbá teszi a dolgot.” Mint Geduly kifejtette, a törvény valójában lényegtelen változtatásokkal az elutasított *Entwurf* „hű másolata”. „Itt az emberek még kevéssé orientálódtak. A tömegnél az első benyomás örömteli volt, mert a dolgot abból a nézőpontból fogták fel, hogy visszakaptuk jogainkat. Néhányuknál a kijózanodás már érződik. Ma egyházközségünk egyik legelőkelőbb tagja azt mondta nekem, hogy a világi urak, nevezetesen a hangadók, valószínűleg kivonulnak a színről. Az azonban nagy kérdés, hogy használnak-e azzal az egyházzal, s talán nem épp azt viszik véghez, amit bizonyos helyen célul tűztek ki. Mindenesetre nagyon szeretném tudni Méltóságod becses véleményét a törvényről, már csak azért is, hogy azok, akik a jó ügyet szolgálni akarják, egyetértésben és harmonikusan tudjanak működni és a többiekre hatást gyakorolni.”²

Nem ismerjük Radvánszky választát, de önéletrajzi feljegyzésében említ egy „röpirat”-ot, ami ugyan nem jelent meg, de bizalmasabb barátaival több példányban megosztotta. Többek között elküldte Zsedényi Edének is, akinek majd a pátens elleni küzdelemben kitüntetett szerep jutott. Eszerint „passiv állás” mellett foglalt állást: Nem szabad a pátent elfogadni, a kerületi adminisztrátorokat csakis kormányhivatalnokokként, de nem superintendensekként szabad elismerni. Ugyanakkor ez az irat nem irányzott elő aktív ellenállást. Nem teljesen világos, hogy mikor született ez a program, mivel Radvánszky egyrészt az 1859. november 10-i zólyomi egyházmegyei gyűléshez köti, másrészt viszont mintha a késmárki egyházkerületi konvent (szeptember 27.) előttre datálná. A program elmosódott jellege mindenestre inkább szeptemberi állapotokra vall, lehetett akár válasz is Geduly kérdésére, bár az nincs kifejtve a visszaemlékezésben, hogy a „passiv állás” alatt mit is kell pontosan érteni.³

Székács József Pest városi evangélikus lelkész visszaemlékezéseiben őszintén szól arról, hogy eleinte kedvező véleménye a pátensről hogyan változott meg az 1859. szeptemberi bécsi útja során. A pozitív fogadtatás mellett az szólt véleménye szerint, hogy a német országokbeli hitsorsosok szimpátiáját kockázatosnak tartotta határozott elutasítással megrendíteni, másrészt a neoabszolutizmus kormányzata az 1859. nyári háborús vereség nyomán nyilvánvalóvá vált megrendülés mellett is szilárdnak tűnt, ezért ajánlatosnak látszott a pátens nyújtotta előnyök megragadása. Továbbá azt remélte, hogy a pátens rendelkezéseinek a kilátásba helyezett zsinatok még változtathatnak. Mivel azonban Bécsben világossá vált számára: a bécsi kormány lényeges elemeit tekintve változtathatatlan törvényként tekint a pátens rendelkezéseire, a kilátásba helyezett zsinatok csak korlátozott felhatalmazással rendelkezhetnek, alapvetően megváltozott a véleménye: „Már ekkor el volt határozva lelkemben, hogy a pátens ellen az egyháznak tiltakoznia kell, csak még az idő és módra nézve nem voltam tisztában magammal.”⁴

A hezitálással Székács egyáltalán nem volt egyedül, de akadt, aki azután Székácssal ellentétes következtetésre jutott. Georg Bauhofer budai evangélikus lelkész például egy a

² Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. szeptember 16. (német). MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. A levél feltételezhetően német nyelvű volt, legalábbis másolata nem „fordítás” megjelöléssel maradt fenn a magyarországi főköormányosság iratanyagában. A német nyelvű levéltári forrásokat saját fordításomban közlöm.

³ Radvánszky feljegyzését közli: Haan: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései*, 174–178.

⁴ Székács József püspök visszaemlékezései, 184., idézet 188.

pátenst védelmező, 1860. február 12-i keltezéssel ellátott röplapban azt állította, már 1859. szeptember végén figyelmeztetni akart az egyházon belüli szakadás veszélyeire s érvelni a pátenst elfogadásának szükségessége mellett, de akkor erről az egyház egységének megóvása érdekében letett.⁵

A később határozott és egyértelmű elutasító álláspontra helyezkedett református egyházban is hasonló volt a helyzet az első hetekben. „A debreceni papok és világiak mind, az egy Révész Imrét kivéve, ki azonban csak passiv couragét fejtett ki eleinte, mind meg voltak ijedve. Végünk van, mondák és írák nekem, itt senki sem tudja, mit csináljon, oly nagy a confusio” – jegyzi fel naplójában a későbbi miniszter, Lónyay Menyhért.⁶ A kormányzati iratokban is fel-feltűnt hasonló kijelentés. Török Pálról, Pest városi református lelkészről például, aki később szintén a pátenst elleni küzdelem első vonalában harcolt, Joseph Protmann pest-budai rendőrigazgató 1860 nyarán azt jelentette, hogy bár Török a nyílt agitáció kezdete óta annak egyik ismert alakja, kezdetben bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy egyetért a pátensttel.⁷ Ugyanakkor a lelkészek levelezése azt mutatja, hogy a pátenst megjelenése utáni első levelekben is állást foglaltak az ellen, csak az elutasítás módját nem látták egyelőre, s tudjuk, szeptember közepén Debrecenben végül a világiak, köztük Lónyay részvételével tartott értekezlet Révész Imrét bízta meg egy összefoglaló irat elkészítésével, amely majd a tiszántúli egyházkerület 1859. október 8-i debreceni gyűlésén elfogadott tiltakozó memorandum alapja lett.⁸

Természetesen nem csak a lelkészek körében uralkodott zavar. Székács például feljegyezte, hogy bécsi útja előtt nála járt a pest-budai egyházmegyei felügyelő, Prónay Gábor báró és Podmaniczky Lajos báró, aki a Pest megyei esperességben töltötte be ugyanezt a tiszteletet. Ők ugyan kijelentették, hogy a pátenst nem fogadhatják el, de Székács akkor még ennek ellenkezőjét jelentette ki: „Nagy meglepetésemre azonban a két báró éppen nem ostromolták állításaimat, hanem alig palástolhatták örömüket, hogy bennem a patens barátját fedezték fel.”⁹ Haan Lajos békéscsabai evangélikus lelkész naplója is megerősíti ezt: „Nekem alkalam volt Pesten a’ Septemberi napokban öszvejönöm Székácsal és báró Prónay Gáborral. Mondhatom, egyik sem volt valami nagy ellenzője a’ patensnek [!] s úgy látszott hajlandók azt elfogadni némi módosításokkal.”¹⁰ Idézhetünk példát a református egyházból is. Báthory Gábor dunamelléki helyettes szuperintendens magánleveleinek tanúbizonysága szerint ő már szeptemberben felvetette, hogy egyházkerületi gyűlést kellene összehívni, de kerületének hangadóí, „uraink”, azaz az egyházkerület világi tekintélyei ezt elvetették, részben azzal érvelve, hogy a pátenstről véleményt alkotni csak zsinat lehet hivatott, részben pedig azzal,

⁵ Bauhofer: *Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen*, i. m. ÖStA HHStA MÄ, IB BM 1/1860. Melléklet. Vö. Bauhofer: *Nyílt levél a magyarhoni két hitvallású evangyéliumi egyházhoz*, i. m.

⁶ *Lónyay Menyhért naplója*, 95. Lónyay még 1859. október elején is így jellemzi a helyzetet: „...a papok mind kivétel nélkül féltek, kivált eleinte. Balog P[éter] ugyan még legvitézebb volt, de Török, Székács, sőt az öreg Nagy Mihály is csak unszolás és erőltetésre álltak meg helyük.” Uo. 97.

⁷ Protmann jelentése a magyarországi helytartóság elnökségéhez, Pest, 1860. augusztus 9. MNL OL D 161 1690.VII.A.1860. Törököt már 1855–1856-ban is hasonló vádak érték. Lásd például: Révész: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, 97., 100–101.; Szatmári: *Török Pál útja a püspökséghez*, 117.

⁸ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 700.; Révész: *Révész Imre élete*, 72–75.

⁹ *Székács József püspök visszaemlékezései*, 185.

¹⁰ *Haan Lajos békéscsabai evang. lelkész naplója*. In: „aki tót pap létére is magyar író”, 106.

hogy uralkodói pátens nem lehet vitatás tárgya. Majd csak novemberben, a többi egyházkerületi példát látva jött meg a bátorságuk.¹¹

A világi kortársak a lelkészi visszaemlékezésekkel szemben inkább úgy szerették látni, hogy ők kezdtől a határozott ellenállást támogatták, így tett például a már említett Lónyay Menyhért. Podmaniczky Frigyes báró, akinek az evangélikus világi értelmiség sorában lényeges szerep jutott a pátens elleni küzdelemben, visszaemlékezésében nem elsősorban a világi és lelkészi véleményeket állította szembe, hanem nemzedéki különbséget látott az eltérő vélemények és magatartásformák mögött. Az 1859. november 15-i buda-pesti evangélikus egyházmegyei gyűlés kapcsán például így: „...már akadtak nagynevű férfiak, a kiknek bátorsága kissé a csizmaszárunkba szállt, de mi fiatalabb s bátrabb elem nem engedtünk, s keresztül vittük a jegyzőkönyv változatlan hitelesítését s egyszersmind elköveltünk mindent arra nézve, hogy az öreg Esztergályiban ébren tartsuk a kötelességérzetet, hiuságot s bátorságot.”¹²

Minden bizonnyal mind a világiak, mind a lelkészek körében sokszínű volt a kép, és csak idővel körvonalazódtak a lehetséges viszonyulási minták.

A tiltakozások sorát a tiszai evangélikus egyházkerület konventje nyitotta meg szeptember 27-én Késmárkon. Zsedényi Ede udvari tanácsos, a magyar konzervatív csoport ismert alakja, 1848 előtt a magyar kancellária hivatalnoka, kerületi felügyelő javaslatát az I. Ferenc József császárhoz intézendő feliratról egyhangúlag elfogadta a gyűlés.¹³ A lojális tartalmú és szövegezésű felirat felsorolta a sérelmezett pontokat, majd a zsinati határozatig kérte az 1848. márciusi állapotba való visszahelyezést s a pátens és a miniszteri utasítás felfüggesztését. Határoztak továbbá arról, hogy a felirat szövegét a másik hét protestáns egyházkerület tudomására hozzák, s ha azok is csatlakoznak, egy közös küldöttséget küldenek Ferenc Józsefhez.¹⁴ A dunántúli evangélikus egyházkerület 1859. október 5–6-án Sopronban tartott gyűlése ugyancsak a pátens végrehajtásának felfüggesztését, zsinat összehívását kérő iratot

¹¹ Szatmári: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*, 40–41.

¹² Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 81. Esztergály Mihály Pest megyei esperes, amikor Komáromy József kerületi adminisztrátor eljárásának igazolására szólította fel, önérzetes nyilatkozatot tett, s közvetve Komáromy az egyház iránti kötelezettségére figyelmeztette: „Eszterint én egy oly tettnek követésére, mely vallásnak szent és pacificatiók s országos törvények által megerősített Canonainkkal ellenkezik, és különösen eskümmek megszegését és így az egyház átkát maga után vonná, személyemet ki nem tehetem: ne méltóztassék tehát Főtisztelendőséged ebbeli nyilatkozatomat dacnak vagy ellenzéki viselkedésnek tekinteni, sőt inkább bátorítsa azon ötven évi papi működésem által, melynek közepette az egyházi ügyek kezelésében fejem megöszült, azon bizodalmas és őszinte figyelmeztetéssel járulok Főtisztelendőségedhez, méltóztassék állásánál fogva a magas kormányt felvilágosítani, hogy intézkedéseink nem akaratosság vagy önkény szüleménye, de törvényeink és Canonaink kifolyása. Azert [!] is Főtisztelendőségednek inkább főpásztori gondja legyen a veszedelmet mind az egyháztól, mind a hívektől szilárd evangéliumi szellemből eredt fellépése által elhárítani, mintsem azt nevelni, mivel csak az részesülhet egyetemes Egyházunk áldásában, ki Egyház sarkalatos törvényeit megtartva, Egyházzal jár.” Esztergály irata Komáromyhoz, Csomád, 1859. december 13. MNL OL D 118 128.III.1860. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

¹³ Zsedényi életrajzát lásd: Klestinszky: *Zsedényi Ede*, i. m.

¹⁴ A késmárki konvent felirata I. Ferenc Józsefhez, Késmárk, 1859. szeptember 27. ÖStA AVA Unterrichts- und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten 1345/1859.; vö. Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 85–87.

fogadott el.¹⁵ 1859. október 8-án pedig a tiszántúli református egyházkerületi konvent intézett tiltakozó memorandumot az uralkodóhoz.¹⁶

Székács visszaemlékezése szerint szeptemberben maga is a kerületi gyűlésekben látta a lehetséges ellenállás legfontosabb láncszemeit: össze kell hívni a bányakerületi közgyűlést, s ott kell tiltakozni. Ám a minisztérium bizalmas közvetítője, az evangélikus Fabiny Teofil, a pesti országos törvényszék egyik alelnöke felkereste őt, s közölte, Székács iratát a pátensről, amit Bécsből haza érkezte után elküldött Josef Zimmermann miniszteri tanácsosnak, aki protestáns ügyekben Thun legfontosabb beosztottja és bizalmasa volt, Thun eljuttatta Ferenc Józsefhez, s azt az uralkodó tanácsadó testülete, a birodalmi tanács (*Reichsrat*) is megtárgyalja. Arra kérte, hogy a tiltakozás szervezésével várják be annak döntését. Székács, bár mint írta, illúziói nem voltak, elfogadta ezt. Azután Fabiny „lehangoltan” újra jelentkezett azzal, hogy a birodalmi tanács elutasította Székács javaslatait, egyúttal igyekezett Székácsot lebeszélni a további tiltakozásról.¹⁷ S mivel időközben megjelent a régi egyházkerületek gyűléseit tiltó miniszteri rendelet, Székács egyelőre kivárt.

Az első három nyilvános fellépés kijelölte a pátenssel szembeeszegezhető tartalmi és formai kifogásokat. Azt gondolhatnánk, hogy október elejére immáron egyértelművé vált a tenivaló, de korántsem ez volt a helyzet. Még ha az ellent kell állni felismerés meg is született, nyitott kérdés maradt: hogyan küzdjenek, mi legyen a stratégia?

Kormányzati reakciók

A kormányzat, az időközben a szabadságról visszatért Thun vezetésével mindenestre levonta a közvetlen tanulságot: 1859. október 8-án felszólította az öt közigazgatási kerületi helytartósági osztályt és a temesvári helytartóságot (a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság vezető szervét), hogy lépjenek fel minden a pátens rendelkezéseivel szembeni nyilvános akció ellen: tilos a korábbi kerületi keretben konventeket tartani, a konventeken csak a pátens szerint arra jogosítottak vehetnek részt. Minden más testület határozata érvénytelen. Illegális cselekedet az ilyen konventek összehívása és az azokon való részvétel is. Ha mégis törvénytelen gyűlésekre kerülne sor, szólítsák fel azokat feloszlásra, ellenszegülés esetén pedig rendőri eszközökkel oszlassák fel azokat. Azt követően törvényszéki eljárást kell indítani a résztvevők és a szervezők ellen. Ilyen értelmű utasítást küldött Thun az egyházkerületi szuperintendenseknek, illetve adminisztrátoroknak is.¹⁸

Miután kiderült, hogy nem Zsedényi elszigetelhető egyedi fellépéséről van szó, a kormányzat hivatalnokai előre kitervelt, összehangolt akciót sejtettek a történetek mögött. A nagyváradi kerületi helytartósági osztályról olyan jelentés érkezett, hogy augusztus végén

¹⁵ Helfert leirata a magyarországi helytartósághoz, Bécs, 1860. október 23. Melléklet: Leopold Wohl-muth dunántúli egyházkerületi adminisztrátor irata Thunhoz, Rohonc, 1859. október 30. MNL OL D 163 152.XI.A.1860.; vö. „*Soprony, oct. 6.*” Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 2. évf. (1859. október 11.) 41. sz. 1091.

¹⁶ Nyomatott magyar nyelvű memorandum az uralkodóhoz, Debrecen, 1859. október 8. MNL OL D 46 7214.XI.B.1859.; a feliratot közli: Baráth-Fürj (szerk.): *A protestáns pátens és kora*, 151–160.; az irat előmunkálatát lásd: Révész Imre munkái a pátens korából, 21–55. Vö. Révész: *Révész Imre élete*, 72–75.; a miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1859. október 31. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates*, IV/1. 207.

¹⁷ Székács József püspök visszaemlékezései, 188–189.

¹⁸ Thun leirata a magyarországi főkormányzósághoz, Bécs, 1859. október 8. Melléklet: Thun utasítása a helytartósági osztályokhoz és a temesvári helytartósághoz, Bécs, 1859. október 8. MNL OL D 46 7095.XI.B.1859.

Zsedényi találkozott Tisza Kálmánnal, a nagyszalontai segédgondnokkal, s az október eleji gyűlés előtt is nagy volt a készülődés. A jelentés Zsedényit az „ókonzervatív párt” eszközeként festette le. Azt követően, hogy Ferenc József 1857. késő tavaszi magyarországi útja alkalmával a neoabszolutizmus kormányzatának magyarországi politikáját élesen bíráló memorandumot kíséreltek meg átadni az uralkodónak, a bécsi kormányzat a magyar konzervatív csoportot a legveszélyesebb magyarországi ellenfeleként tartotta számon, tagjait feltűnésmentes rendőri megfigyelés alá vették. 1859 őszén azután újra a bécsi politikai elit figyelmének középpontjába kerültek, mivel augusztusban Dessewffy Emil gróf memorandumban foglalta össze javaslatait a kormányzati rendszer átalakítására, s Bécsben tárgyalásokat folytatott az új miniszterelnökkel, Johann Bernhard von Rechberg und Rothenlöwen gróffal is, ám eredménytelenül.¹⁹ Valójában azonban igen nehéz lett volna egyetlen politikai csoportosulást keresni a kibontakozó pátensellenes mozgalom mögött, hiszen a konzervatív és liberális tábor vezető személyiségei egyaránt megtalálhatók a vezéregyeniségek között.²⁰

De ennél direktebb úton is kereste az „összeesküvés” szálait a kormányzat. Házkutatást tartottak Zsedényi szállásán, ami ellen – az őt ezekben a hetekben rendszeresen felkereső magyar konzervatívoknak köszönhetően igen jól értesült Széchenyi István gróf szerint – Zsedényi tiltakozott Adolph Thierry báró rendőrminiszternél, sőt Ferenc József előtt is.²¹ Házkutatást tartott továbbá a besztercebányai állami főügyészség a már említett Radvánszky Antal bárónál, a pátens elszánt ellenfelénél, minden jel szerint azért, mert találtak tőle Zsedényihez intézett leveleket Zsedényi iratai között. Radvánszky a Zólyom megyei magyar érzelmű politikai elit meghatározó személyisége volt 1840-től kezdve, alispánként, 1848–1849-ben pedig főispánként. Nem mellesleg 1842-ben zólyomi esperességi felügyelőnek választották, 1859-ben is ő töltötte be ezt a tisztséget.²²

Radvánszky iratai között néhány más levél társaságában találtak két neki szóló levelet Geduly Lajostól (ezek egyikét már említettük), amelyek a rendőrigazgató értékelése szerint „államrendőrségi szempontból nagyon fontosak”, mivel „szabályos haditervet” tartalmaznak a kormánnyal szembeni fellépésre. Lefoglaltak továbbá egy fogalmazványt Radvánszky tollából, amely a lehetséges fellépés tennivalóit mérlegelte. Nem találtak viszont, pedig erre különösen figyeltek, levelet Zsedényitől. Radvánszky maga úgy nyilatkozott, hogy a pátens kibocsátása óta mindössze két levelet váltott vele. Wilhelm Marx kassai rendőrigazgatónak (Zsedényi iratainak átvizsgálása alapján) azonban volt információja arról, hogy közvetlenül a pátens megjelenése után Radvánszky Zsedényihez írt levélben felvetette: mivel a pátens egyáltalán nem veszi figyelembe a megelőző három évben több alkalommal kifejtett protestáns álláspontot, szükség lenne egy Pesten rendezett magántanácskozásra arról, hogy mit kellene „a magas kormány elé terjeszteni”. Zsedényi azonban azt válaszolta, hogy egy ilyen magántanácskozás gyanúsítgatásokra adna okot, inkább a kerületi konventeket kell kihasználni – amit azután, láttuk, maga is tett. Marx szerint Radvánszky sokak előtt felolvasta Zsedényi levelét, majd megsemmisítette. A késmárki konvent után Zsedényi elküldte a

¹⁹ Andreánszky Sándor, a nagyvárad kerületi helytartósági osztály alelnökének jelentése a főkormányzósághoz, Nagyvárad, 1859. október 31. MNL OL D 46 7585.XI.B.1859.; a konzervatívok és a kormányzat viszonyára lásd: Deák: *Vonzások és taszítások*, i. m.

²⁰ Kertész: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*, 80.

²¹ „Zsedényi dühös – – – elment Thierry bácsihoz. – Ez: «Nem tudok semmit» [...] mint mondják, elment – a legfelsőbbhez. – «Nagyon sajnálom!».” Széchenyi levele Hollán Ernőhöz, 1859. december 2. Közli: *„Diszharmonia és vakság”*, 166. Maga Zsedényi is meglátogatta Széchenyit december közepén. Uo. 173.

²² Radvánszkyról lásd: Demmel: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon?* 24–29., 49–50.

határozat szövegét Radvánszkyknak, aki levélben biztosította, hogy egyetért azzal. December elején a rendőri hatóságok azt a lehetőséget is mérlegelték, hogy Gedulynál házkutatást tartanak, de ejtették, mert ha voltak is kompromittáló iratok nála, azokat már minden bizonynyal megsemmisítette.²³

Zsedényi tehát elvetette, hogy szervezett egyeztetés induljon már szeptemberben az evangélikus egyházkerületek között – ami a református egyházhoz képest kétségkívül lépéshátrányba hozta őket. A református egyházkerületeknek ugyanis 1858 óta létezett egy közös intézménye, az egyetemes tanügyi bizottmány a népiskolák ügyeinek intézésére, s ez megkönnyítette a koordinációt a pátens elleni küzdelemben is. 1859. október 30. – november 1. között a bizottmány Sárospatakon tartott már előre meghirdetett gyűlést. Ott elfogadták az „Utastás” című dokumentumot, ami az ellenállás módját illetően pontos előírásokat tartalmazott. 1859. november 16-án Pesten pedig sor került evangélikus és református lelkészek és világi vezetők találkozájára is az evangélikus egyházban jelentős szerepet betöltő Tihanyi Ferenc emlékének szentelt Tihanyi-rekviem alkalmával.²⁴

Ez utóbbi ünnepség alkalmat adott az evangélikus egyházi elit számára is az egymással és református társaikkal való konzultációra, de ez nyilvánvalóan nem pótolhatta egy saját koordinatív testület hiányát. A szerveződést az is nehezítette, hogy a reformátusokkal szemben az evangélikus egyházkerületek élén 1850 óta nem törvényesen megválasztott szuperintendensek, hanem kinevezett adminisztrátorok álltak. Rendőrségi jelentések érkeztek ugyan már november, december elején arról, hogy Prónay Gábor báró pesti lakásán illegális evangélikus központi bizottmány működik, amely az ország különböző pontjaira küld ki megbízottakat (a jelentés Ivánka Imrét, Podmaniczky Frigvest, Ivánka Zsigmondot és Zsembery Imrét említette), hogy agitáljanak a lelkészek körében,²⁵ távolról sem beszélhetünk arról, hogy egységes központból irányított ellenállás bontakozhatott volna ki. (Az ún. „Középponti bizottmány” felállítására valóban Prónay lakásán, de csak 1860. április 17–18-án került sor.) A rendszeres és szervezett konzultációs fórumok hiányában a társasági összejövetelek és mindenekelőtt az egyházi közeletben mindig is kulcsfontosságú magánlevelezések jelentősége felmérhetetlen volt abban, hogy az evangélikus egyházi és világi vezetők kicserélhessék nézeteiket és javasolataikat.

A fent említett lefoglalt dokumentumok betekintést engednek az evangélikus egyházon belüli háttérszervezkedésbe, ha szálait nem is tudjuk pontosan felgöngyöltetni, illetve felvilantják, milyen lehetséges utakat láttak maguk előtt az evangélikus egyházi vezetők 1859 késő őszén.

Alattvalói engedelmesség és/vagy ellenállás?

Láttuk Geduly szeptemberi leveléből, hogy a kezdeti öröm elpárolgása után az első reakciók a passzív rezisztencia lehetséges programjáról szóltak: a világiak az egyházi vezető testüle-

²³ Marx jelentése a fő kormányzóság elnökségéhez, Kassa, 1859. december 12. Melléklet: Geduly levelei Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. szeptember 16., október 19., Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül, Kubinyi Mihály levele Radvánszkyhoz, Kubin, 1859. október 23., Daniel Tharszky levele Radvánszkyhoz, Osztróluka, 1859. november 5., C. Aug. Raabe levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 25. (német nyelvű másolatok, feltehetőleg az eredeti levelek is német nyelvűek). MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

²⁴ Zsilinszky: *A magyarhoni protestáns egyház története*, 702.; Révész: *Révész Imre élete*, 79., 81.

²⁵ Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 42.; Heinrich Attems gróf, a pozsonyi helytartósági osztály alelnökének jelentése a fő kormányzósághoz, Pozsony, 1859. december 11. MNL OL D 46 8535.XI.B.1859.

tekből való teljes kivonulást fontolgatták, s Radvánszky is passzív ellenállásról beszélt, ha nem is tudjuk pontosan, mit is értett ez alatt.

Geduly második, 1859. október 19-i levelét Radvánszkyhoz az ihlette, hogy Ján Chalupka, a dunáninnyi evangélikus kerület adminisztrátora felszólította Stromszky Sámuel egykori szuperintendenst, Pozsony városi egyházmegyei esperest, hogy a pátens által Chalupka joghatóságába újonnan utalt egyházmegyék egyikének vezetőjeként kezdje meg az egyházközségek és az egyházmegye pátensnek megfelelő szervezését, illetve működjön közre a kerületi felügyelő megválasztásának előkészítésében. Geduly levelének tanúbizonysága szerint, mivel a *Pesti Napló* közölte mind a késmárki, mind pedig a debreceni határozatot,²⁶ sőt mindkettő eljutott hozzá különnyomatban (!), illetve másolatban is, ekkor már ismerte őket. A debreceni határozat, tette hozzá, még erősebb, mint a késmárki, ha „talán túlságosan kálvinista” is. Geduly beszámolt arról is, hogy Zsedényi levelet intézett Geduly egyházközségének egyik tagjához (Geduly nem nevezi meg), amiben Zsedényi tudósított a régi keretekben való egyházkerületi konventek tilalmáról, s azt figyelembe véve az ellenállás lehetséges forogatókönyveként a következőt javasolta: Minél előbb össze kell hívni a pátens előírásainak megfelelő új kerületi közgyűléseket, de ott továbbra is a pátens módosítását kell kérni. Véleményét, ahogy Geduly ironikusan fogalmazott, „lovagiasan” egyszerűen „Utasítás” (*Instruktion*) címmel látta el, s közölte azt Geduly és egyházközségének tagján kívül nyilvánvalóan másokkal is.²⁷

Geduly azonban nem tartotta célszerűnek a Zsedényi által javasolt utat, mivel szerinte nem ígért sikert. Mint írta, inkább foggal-körömmel kell védeniük állásaikat, az öngazgatási jog (*a non de nobis sine nobis*, azaz a *semmit rólunk nélkülünk* elv) védelme jegyében. Ha lehet, írta Radvánszkyknak, érvényesíteni kell az öngazgatási jogot, ha pedig az nem bizonyul lehetségesnek, legalább fenntartani magát az elvi igényt. A pátens elleni harc legtöbb résztvevőjével együtt ő is úgy vélte, hogy elsősorban nem a pátens tartalmi előírásai a lényegesek, hanem maga az oktroj elleni harc. Szerinte nem szabad a küzdelmet kizárólag a pátens szerinti szervezés kereteibe zárni – azaz csak az új rendszerű kerületi gyűlésekre koncentrálni. Három lehetséges védvonalról írt: az első védvonalat jelentette a késmárki, soproni és debreceni határozat; a másodikat alkothatják az új egyházkerületek mielőbb összehívandó konventjei, ahol a szuperintendens és kerületi felügyelőválasztás helyett folytatni kell a küzdelmet. Ám szerinte nem a '48 előtti állapot visszaállítását kell kérni, mert arra nincs kilátás, hanem a zsinat mielőbbi összehívását s a zsinatig a pátens végrehajtásának felfüggesztését, azaz az 1859. szeptember 1-je előtti állapot ideiglenes visszaállítását. Vegyék tudomásul a pátens által a zsinat létszámára meghatározott 48 főt, de a régi négy kerület választana 12-12 főt, fele részben lelkészeket, illetve világiakat, mégpedig úgy, hogy minden kerületi egyházközség javasolna 12 főt, az összes jelöltre szavazna valamennyi egyházközség, s a legtöbb szavazatot kapott 12 fő lenne a zsinati küldött – azaz a zsinati küldöttek megválasztásának módjára nézve már nem a pátens előírásai szerint járnának el. A zsinat által javasolt módosítások Ferenc József elé kerülnének, s az ő jóváhagyása után lépnének érvénybe. Geduly azonban feltette azt a kérdést is, hogy mi a teendő, ha ezt az utat is elutasítja a kormány. Egyes vélemények szerint, fejtegette, passzív ellenállást kell hirdetni: nem látogatni az esperesi és a kerületi gyűléseket, a választásokban nem venni részt. Ezt azonban Geduly, ahogy egy hónappal korábban is, az egyház és a hívők érdekeivel ellenkezőnek minősítette. Hiszen

²⁶ „Kézmárk, sept. 28”. *Pesti Napló*, 10. évf. 225–2892. sz. 1859. október 4.; „A h. b. tiszantuli [!] egyházkerület gyűlése”. Uo. 232–2899. sz. 1859. október 12.; „A h. h. tiszantuli egyházkerület gyűlése” a sept. 1-én kelt cs. nyiltparancsra határozott felirata”. Uo. 233–2900. sz. 1859. október 13.

²⁷ Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 19. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

a pátens egyik fő célja éppen az, hogy az egyházak vezetéséből kiszorítsa a kormányzat számára nem kívánatos világi személyeket, amit a passzív rezisztencia megkönnyítene. Nagyon megfontolandó tehát, hogy nem kell-e még a küzdelem legkedvezőtlenebb kimenetele esetén is a pozíciókat védeni, az önkormányzati jog elvi védelmét képviselve. Azaz, ha minden kötél szakad, s a kormányzat politikai túlereje maga alá gyűri az egyházak tiltakozását, akkor el kell fogadniuk a pátens szabta kereteket, annak előnyeit kihasználva. Ha tartósan fennmarad ez a kormányzati rendszer, megnyugvással töltheti el az egyház híveit, hogy a „kényszerzubonyban is a drága egyház érdekeit szolgálták”, ha pedig megbukik a kormányzat, azzal bukni fog az új egyházszervezet is. Geduly kérte Radvánszky véleményét, sőt akár ellenérveit is.²⁸

Nem Geduly volt azonban az egyedüli a felső-magyarországi evangélikus világi és egyházi elit sorából, aki októberben Radvánszky véleményét, sőt útmutatását várta. Pozsony másik evangélikus lelkésze, C. August Raabe szintén Radvánszkyhoz fordult október végén. Kétségekkel teli, igen csak pesszimista hangvétellű levelében az egyházon belüli széthúzás átkos örökségét hibáztatta: „A széthúzás szerencsétlen öröksége ismét új erőre kap, és ordító oroszlánként jár-kel.” Radvánszkyt mint az ez ellen első sorban küzdők egyikét méltatta.²⁹ Szintén október végén érkezett Radvánszkyhoz Kubinyi Mihály levele Kubinból, aki Árva egyházmegyei felügyelőként saját és társai nevében kért tanácsot, mit is tegyenek, ha a „klérus” végre akarja hajtani a pátens rendelkezéseit. Mint írta, a világi értelmiség tanácstalan, visszavonulni készül, valamennyi felügyelő lemond hivataláról. Mielőtt azonban még gyűlést tartanak, tudni szeretnék Radvánszky véleményét.³⁰ Az ügyészség lefoglalt továbbá egy levelet Daniel Tharszkytól is Osztrólukából (Zólyom megye), aki november elején már megköszönte Radvánszky véleményét, biztosítva őt arról, hogy teljesen egyetért azzal, hogy törvényes jogokat, illetve egy pátentst vagy egy provizóriumot nem lehet egymással összemérni, s az arisztokrácia az egyházon belül maradandó történeti értékkel bír, amit pátenssek vagy provizóriumok nem semmisíthetnek meg.³¹

A Radvánszky tollából lefoglalt kézirat született épp Geduly fent említett felszólítására is. Abban Radvánszky a korábban említett „röpirat”-nál jóval határozottabb elveket szögezett le: A pátens és a miniszteri rendelet a magyarországi evangélikus egyház alapelveivel ellenkezik. Azok egyházszakadást (*schisma*) idéztek elő a lelkészek, legalábbis a lelkészek nagyobb része, illetve a világiak, legalábbis azok intelligensebb része között. Úgy látta, a lelkészek is tisztában vannak az alapelvekkel való ütközéssel, mégis elfogadják a pátentst a rendezetlen viszonyok lezárásaként, ami érthető, hiszen azok őket sújtották leginkább, s bíznak abban, hogy a pátensben foglaltaknak megfelelően a mostani szabályozás átmeneti, a zsinat majd segít a hiányokon. Ezzel szemben Radvánszky kijelentette, a pátens erővel való átvitele a korábnál is abnormálisabb viszonyokat eredményezne, s abban is csalatkoznak majd, hogy mindazt, ami a pátensben „nem protestáns”, a zsinat majd „protestánssá” teheti, hiszen három éve már kinyilvánították az egyház álláspontját, amit a pátens egyáltalán nem vett figyelembe. Nehezen lenne igazolható tehát, hogy egy időleges provizóriumért cserébe feladjuk az egyház biztosított jogait. Ebben a pillanatban az egyház egységére lenne szükség, érvelt, a meghasonlást pedig, ami az egyháznak egészen biztosan nincs hasznára, lelkészek

²⁸ Geduly levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 19. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. Az érv, hogy ha a neoabszolút kormányzati rendszer összeomlik, automatikusan vele bukik majd a pátens által megszabott egyházszervezet is, szerepelt a pátens elfogadását propagálók érvkészletében is.

²⁹ Raabe levele Radvánszkyhoz, Pozsony, 1859. október 25. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³⁰ Kubinyi levele Radvánszkyhoz, Kubin, 1859. október 23. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³¹ Tharszky levele Radvánszkyhoz, Osztróluka, 1859. november 5. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

idézték elő. Ők kisebbséget alkotnak a világiakhoz képest, nekik kell a különállást feladni – már csak azért is, mert a világiak álláspontja az egyház alapjogain nyugszik. Ha valamennyi magyarországi protestáns egységesen lépne fel, a kormány kevésbé gondolhatja a pátens erőszakkal történő végrehajtására.³²

Miután a kormányzat tilosnak minősítette a régi rendszerű kerületi gyűléseket, fejtegette tovább Radvánszky, nincs más út, mint hogy az egyházmegyei gyűlések nyilatkozzanak hasonló szellemben. Ennek a kezdeményezésnek azonban az egyházközségekből kell kiindulni. Az egyházközségek tehát hozzanak határozatot a következő szöveggel: „Eltelkintve attól, hogy nem megengedett magasabb parancsokkal szemben ellenállást kifejteni, az ellenállás gyanúját annál kevésbé akarjuk magunkra venni, mivel az előttünk levő császári pátens bizonyítja, hogy Őfelsége kormányzervei sorában egyházunk jólétét is szíven viseli, amiért köszönetet mondani kötelesek vagyunk. Miután azonban ez a pátens nincs összhangban sem azokkal a törvényekkel, melyek védelme alatt egyházunk fennáll, sem a hazai protestáns egyház szellemével, valamint saját vallásos meggyőződésünkkel sem, kérjük a tisztelt nagyra becsült eszerességet, hogy megfelelő úton járjon közbe, hogy Őfelsége legkegyelmesebben rendelje el a pátens végrehajtásának felfüggesztését, s hogy a pátent az eddigi szokás szerint egybehívandó zsinat, ahova ez a tárgy a 26. törvénycikk szellemében tartozik, megtárgyalja annak érdekében, hogy mi, akik számára egyfelől nem megengedett a felsőbb parancsokkal szembeni ellenállás, s nem is szándékunk ellenállni, másrészt nem tudjuk lelkiismeretünket és vallási meggyőződésünket elárulni, ne kerüljünk abba a kínos helyzetbe, hogy a felsőbb parancsokkal szembeni kötelezettségek és saját meggyőződésünk konfliktusában – például a pátens által számunkra biztosított jogokkal való nem élés formájában – a lelkiismeret erejét kelljen előnyben részesítenünk.”³³ Radvánszky tehát azt javasolta, vegyék tudomásul az egyházkerületi gyűlések tilalmát, a tiltakozás súlypontját helyezték át az egyházközségekre, majd az egyházmegyei gyűlésekre. Az általa javasolt felírás szövege nem tartalmazta azt a kérést, hogy Ferenc József a pátens felfüggesztésével helyezze vissza az egyházakat az 1848. március előtti jogállapotba, ami – Geduly álláspontjához hasonlóan – mérsékeltebb pozíciót jelzett a késmárki vagy a debreceni határozatokhoz képest. A Radvánszky által javasolt út kerülte volna a nyílt engedetlenséget, miközben elszántan tovább folytatta volna a tiltakozások sorát. Végső esetben pedig továbbra is a passzív rezisztenciát helyezte kilátásba.

A később az ellene megindított bírósági tárgyalás, majd börtönbüntetésre történt elítélése nyomán a pátens elleni harc mártírjává tett Zsedényi képviselte tehát a legmérsékeltebb álláspontot: Kezdjék meg a szervezést a pátens által előírt keretekben: a pátens által elrendelt új egyházkerületek gyűléseinek tartásával – de ott tiltakozó memorandumot fogadjanak el, és kérjék a pátens módosítását. Mindeközben igyekezett közvetíteni a kormányzat felé. Levélben vázolta Nádasdy Ferenc gróf igazságügyminiszternek, a bécsi kormány egyetlen magyar tagjának a pátens lehetséges következményeit. Leveléből kiderül, hogy a kerületi tiltakozást mivel vélte összekötni: Az evangélikus egyházi méltóságok leköszönnek, a kormány által kinevezett tisztviselőket, illetve lelkészeket a gyülekezetek nem fogják elfogadni.³⁴ Azaz ő is egyfajta passzív ellenállásban kereste a hatékony ellenállás lehetőségét. Láthatólag magabiztosan úgy vélte, álláspontját érvényesíteni tudja majd, s véleménye megszabhatja a négy evangélikus egyházkerületi vezetés és a hívek magatartását.

³² Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859.

³³ Radvánszky fogalmazványa, cím és keltezés nélkül. MNL OL D 46 8551.XI.B.1859. Az 1790:26. törvénycikk rendelkezett a protestáns felekezetek jogállásáról.

³⁴ A miniszteri konferencia ülésének jegyzőkönyve, 1859. október 6. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates IV/1. 136-137.*

Geduly álláspontja határozottabb volt, hangsúlyozta az elvi jogvédelem elengedhetetlen voltát, s bár Zsedényi tervét az első lépésekre, az új kerületek konventjeinek összehívására vonatkozóan is elfogadta, ott már a pátens felfüggesztését kívánta követelni a zsinat összehívásával párhuzamosan, s a zsinatra vonatkozólag is csak részben elfogadni a pátens szabta kereteket. Sikertelenség esetére pedig a térszerzés és pozícióörzés stratégiáját vélte hasznosnak, nem átengedni az egyházigazgatás vezetését a kormányzat politikai szövetségeseinek. Visszautasította a passzív ellenállás bástyái mögé való visszavonulást, az egyház szervezetéből való kivonulást, ami egyébként is csak a világiak számára lehetett választható út.

A legradikálisabb azonban Radvánszky volt, aki határozottan visszautasította a pátens valamennyi rendelkezésének akár átmeneti alkalmazását is, az egyházközségek peticionális mozgalmát kívánta volna megszervezni, azzal párhuzamosan országos egyeztető lépéseket látott szükségesnek. Ugyanakkor irata nem szól a régi egyházkerületi, a bécsi kormány által illegálisnak minősített gyűlések összehívásáról, láthatólag igyekezett volna kerülni a nyílt konfrontációnak ezt a módját. Minden bizonnyal ezt szolgálta az is, hogy tervezete mellőzte az 1848 márciusa előtti jogállapot ideiglenes visszaállításának követelését.

E fennmaradt néhány levél természetesen csak esetleges bepillantást enged abba az 1859 őszén minden bizonnyal sűrű szövésű kommunikációs hálózatba, amely az evangélikus lelkesi és világi elit tagjait összekötötte, s amelynek egyik regionális központja egészen biztosan Radvánszky volt. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az ezekben a magániratokban foglalt értékelések és kijelentések nem feleltethetők meg automatikusan azoknak a programoknak, amelyeket a levélírók a nyilvános szintre kiállva hirdetni kívántak. Zsedényi Ede is vehemensen tiltakozott az ellen, hogy a nála tartott házkutatás alkalmával lefoglalt levelekben olvasható kijelentéseit bizonyítékokként felhasználják az ellene folyó perben. Azzal érvelt, a késmárki konventen elmondott beszéde például egyáltalán nem tartalmazta a „pátens visszautasításá”-nak motívumát, ahogy az e levelekbe foglalt indulatos megjegyzéseit sem.³⁵ Radvánszky irata azonban egyértelműen az egyházi nyilvánosságot célozta, ha terjesztése magánlevelezés csatornáin keresztül történt (vagy történt volna) is. A fennmaradt hivatali feljegyzés homályban hagyja, hogy Radvánszky az iratot a házkutatást megelőzően elküldte-e bárkinek. Ezek a levelek továbbá egyértelműen mutatják: 1859 októberében intenzív útkeresés folyt, s még távolról sem körvonalazódott közös stratégia.

Radvánszky tekintélye és elszántsága mindazonáltal egészen biztosan nem maradt hatás nélkül. A pozsonyi városi esperesség például Geduly és Raabe részvételével 1859. november 1-jén tárgyalta Chalupka október 15-i leiratát, mely elrendelte, hogy az újonnan szervezett kerület főfelügyelőjére küldjék be az esperesség szavazatait. A gyűlés köszönetet mondott az uralkodónak, de leszögezte: önmagában uralkodói pátens kiadása megkérdőjelezi és sérti a magyarországi protestánsok autonómiáját, ezért kerületi közgyűlés útján kérni kell az uralkodót, hogy függesse fel a pátens végrehajtását egy egybehívandó zsinat határozatáig, addig pedig kéri az 1848 előtti jogállapotba való visszahelyezést.³⁶ Ebben a határozatban kétségtelenül felismerhetők a Radvánszky által tanácsolt stratégia elemei, ha az 1848 előtti jogállapotra való utalás túl is mutatott azon.

³⁵ *Vertheidigungs-Rede*, 22–23.

³⁶ Schrödl: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, I. 461–464.

Következtetések

Végül ezen három (a kizárólag passzív rezisztenciát megvalósíthatónak látók nézetével együtt négy) ajánlott út mellett megjelent a jóval radikálisabb ötödik változat is. Azzal, hogy 1859. november 14-én a Pest megyei egyházmegyei közgyűlés Kubinyi Ferenc indítványára magáévá tette a késmárki pontokat, s határozatot hozott, hogy Komáromy József kerületi adminisztrátor vonakodása és a világos miniszteri tiltás ellenére is felhívást tesz közzé a bányakerület régi földrajzi kiterjedésben történő kerületi konventjének összehívására, a kormányzattal való nyílt ellenszegülés politikáját hirdette meg. A rendelkezésre álló források megoszlanak a tekintetben, hogy ebben pontosan kik is játszottak vezető szerepet. Székács József visszaemlékezése szerint Fabiny Teofil említett második látogatása után ő újra célként tűzte ki a kerületi közgyűlés összehívását. Podmaniczky Frigyes azonban, amint azt már idéztük, novemberben távolról sem látta ilyen határozottnak sem Székácsot, sem az egyházkerület többi vezető lelkészét, s inkább a fiatal világiak szerepét hangsúlyozta.³⁷

A habozás a nyílt kormányellenes fellépés és a kompromisszumkeresés között ráadásul a november 14-i határozattal sem tűnt el egy csapásra. Amikor december 14-én, a másnapi konvent előtt Prónay Gábor báró lakásán előkészítő értekezletet tartottak, Székács szerint a világiak egy része már visszavonulót fújt volna: Prónay maga azt javasolta, hogy ne kerületi gyűlést, hanem csak konferenciát tartsanak, amit támogatott a már említett Zsembery Imre honti esperességi felügyelő, ahogy a jelenlevő világi „urak” többsége is, Ivánka Imre, Podmaniczky Frigyes báró és Szentiványi Károly kivételével. Radvánszky Antal nem jött el Pestre, amit Székács helytelenítőleg meg is jegyzett. Utólag a báró ezt az ellene folyó bírósági vizsgálattal magyarázta. Ugyanakkor láttuk, novemberben még egészen biztosan nem vágott bele a terveibe a régi egyházkerületi gyűlések tartása tilalmának nyílt megsértése. Nem tudjuk azonban, decemberben mi volt az álláspontja. Székács mindenestre erősen helytelenítette a világiak habozását: „Azt hittem, hogy ha én e harcban kockáztatom hivatalos állásomat, kenyeremet, családom jövőjét, – azon független világi urak, kik e kérdéskörnél mindezt nem kockáztatják, mindnyájan pártomon leendnek. Ezen tanácskozmány – nagy és mély szívbeli fájdalommal mondom, – meggyőzött az ellenkezőről” – idézi fel mindezt visszaemlékezéseiben.³⁸ Végül mégis sor került az egyházkerületi gyűlésre, s arról ugyan hiányzott három egyházmegyei felügyelő, Székács jó néhány világi támogatására számíthatott a pátens elleni tiltakozásban. De persze bőven akadtak hiányzók a lelkészek között is. Lang Mihály pest-budai egyházmegyei esperes ugyan támogatta, hogy december 13-án egyházmegyéjének gyűlése a pátens ellen tiltakozó iratot fogadjon el, de mindenképpen el kívánta kerülni az összetűzést a rendőrséggel, ezért nem jelent meg az egyházkerületi konventen (a templomkulcs átadását is megtagadta). Magatartása megfelelt a Radvánszky iratában kifejtett elveknek. Georg Bauhofer budai lelkész pedig, ahogy arról már szó esett, egyébként is nyíltan a pátens elfogadása mellett érvelt, saját egyházközsége állásfoglalásával szemben is. Azután akadtak olyan lelkészek is, akik jelen is voltak meg nem is. A békési egyházmegye képviselői – Haan Lajos és Szeberényi Gusztáv békéscsabai, Haviár Dániel szarvasi lelkész – ugyanis ott ültek a megjelentek között, de kijelentették, „ők csak mint szemlélők jelentek meg”.³⁹

³⁷ Székács József püspök visszaemlékezései, 193.

³⁸ Székács József püspök visszaemlékezései, 193.

³⁹ Székács József püspök visszaemlékezései, 198. S hármuk között is lehetnek nézetkülönbségek. Haan szerint ő maga nem volt a pátens barátja, bár pozitív elemeit elismerte, Szeberényi viszont, ugyan nem állt ki nyíltan a pátens mellett, de „egy kissé kancsalított a patens felé”. Vö. Haan Lajos békéscsabai evang. lelkész naplója, 106. Ugyanakkor kormányzati iratokból tudjuk, hogy Szeberényitől arra vonatkozó bizalmas értesülések általunk nem ismert csatornán keresztül eljutottak Thun

A református egyházon belül is óvott a lelkészek egy része az állami szervekkel való nyílt konfrontációtól. Az egyébként a pátens határozott ellenfele Révész Imre már az október 8-i debreceni kerületi gyűléssel kapcsolatban is fenntartásokat fogalmazott meg egyik magánlevelében. Mindenekelőtt attól tartott, hogy a tiltakozó mozgalom egyházi jellegét elhomályosítják a politikai-nemzeti demonstráció jeleit is magukon viselő, a tiltó rendeleteket semmibe vevő akciók: a „lépésnek vesztes következeitől a jó Isten mentsen meg bennünket! [...] Ha az egyház a leopoldi idők óta kezdve mostanig engedelmeskedett a felsőbb rendeleteknek, de esedező szavát egyuttal mindenkor felemelte és az Isten azt meg is hallgatta s dolgainkon az idők folyamán sokat könnyített: nem tudom, mi szükség volt most az egyenes ellenszegülésre.”⁴⁰

Hogy mindezek után a küzdelem mégis az egyházközségek színterére összpontosult, nem Radvánszky személyes tekintélyének, hanem a bécsi kulturális kormányzat irányváltásának volt köszönhető. Az egyházkerületi gyűlések tiltakozásai nyomán Thun 1860. január 10-i rendelete a pátens végrehajtásának kezdeti pontjaként az egyházközségeket jelölte meg, ott gyengébb ellenállásra számítva, s bízva abban, hogy a járási szolgabírók megfelelő nyomást tudnak gyakorolni a helyi lakosokra. Így azután a tiltakozó mozgalom súlypontja is oda helyeződött. Azt, hogy a Radvánszky által javasolt egyházközségi határozatszöveg eljutott-e egyházközségekhez, s gyakorolt-e érezhető hatást 1860 első hónapjaiban az evangélikus egyházközségek jelentős részében született, a pátens elfogadását megtagadó határozatokra, csak gondos filológiai vizsgálattal és persze ezen egyházközségi határozatok szövegeinek összegyűjtése nyomán lehetne megállapítani, amire ez alkalommal nem vállalkoztunk.

Az evangélikus egyházon belüli pátensharcban a történészek, ahogy már a kortársak is, elsősorban a lelkészek és világiak, valamint a magyar, a szlovák és német ajkú hívők közötti törésvonalak jelentőségét hangsúlyozzák. Az első hónapok forrásai azonban arra mutatnak, hogy az első hónapokban igen sokszínű volt a kép mind a lelkészek, mind pedig a világiak táborában. Továbbá figyelemre méltó Radvánszky körültekintő helyzetértékelésében 1859 novemberében, hogy abban még hiába keresnénk a nemzetiségi szempontot. Feltehetőleg ekkor még nem ez állt az egyházon belüli viták fókuszában, bár már 1859 novemberében–decemberében megszületettek a Ferenc Józsefhez intézett első egyházközségi köszönő iratok Zólyom, Hont és Árva-Turóc megyékből, ami előre vetítette a pátensszerű szervezés tömeges kezdetét a zömmel szlovák hívők által lakott területeken.⁴¹ A magyar (vagy magyar érzelmű) és német evangélikus egyházi és világi elit túlnyomó része viszont 1860 első hónapjaitól már az ősz folyamán közösen kialakított utat járta.

miniszterhez, hogy a békéscsabai Szánthó Adalbert szolgabíró nem segíti, inkább akadályozza a pátens végrehajtását. Ám azt nem tudjuk, ez egyszeri alkalom volt-e vagy sem. Thun „bizalmas feljegyzése” Agenor Gołuchowski gróf belügyminiszterhez, 1861. március 16. (másolat) MNL OL D 46 2332.XI.B.1860. Szeberényire lásd még: Kertész: *Békeidők küzdelmei*, 65–66.

⁴⁰ Révész 1859. október 8-i levelét Hegedüs Lászlóhoz, idézi: Révész: *Révész Imre élete*, 76.

⁴¹ 1860. január végén Thun két evangélikus egyházmegye (Nagyhont, Nyitra) és tizenhárom egyházközség köszönőiratáról számolt be Ferenc Józsefnek. Thun előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1860. január 28. ÖStA HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge, K. Z. 367/1860. Az eredeti köszönőiratokat lásd: ÖStA AVA Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Akten 181/1860. Vö. Gottas: *Die Frage der Protestanten in Ungarn*, 99.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Abszolútizmuskori Levéltár D 46 K. k. Militär- und Civilgouvernement für Ungarn, Civil Section
Abszolútizmuskori Levéltár D 118 K. k. Statthaltereii Abtheilung Ofen, elnöki iratok, III. kútfő: Egyházi ügyek

Abszolútizmuskori Levéltár D 161 K. k. Statthaltereii für Ungarn, Elnöki iratok

Abszolútizmuskori Levéltár D 163 K. k. Statthaltereii für Ungarn, Általános iratok, XI.A. kútfő: Egyházak

Österreichisches Staatsarchiv

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ÖStA HHStA) Kabinettsarchiv, Reichsrat, Präsidial

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Ministerium des Äußern, Informationsbüro BM Akten (ÖStA HHStA MÄ IB BM)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Kabinettskanzlei, Vorträge

Allgemeines Verwaltungsarchiv (ÖStA AVA) Unterricht und Kultus, Neuer Kultus, Präsidium Kultus Akten

Nyomtatott források

„aki tót pap létére is magyar író”. Haan Lajos levelei és visszaemlékezései. Szerkesztette Demmel József és Katona Csaba. Békéscsaba–Budapest: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – MTA BTK Történettudományi Intézet, 2017.

Bauhofer, Georg: *Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen, das k. Patent vom 1. September und die hohe ministerielle Durchführung desselben vom 2. September 1859 betreffend*, von Georg Bauhofer, evang. Pfarrer in Ofen”. Pest: Wodianer, 1860.

Bauhofer György budai ev. lelkész: *Nyílt levél a magyarhoni két hitvallásu evangyéliumi egyházhoz, az 1859. évi Sept. 1-én közzétett cs. nyíltparancsról és annak életbe léptetéséről*. Pest: Wodianer, 1860.

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. IV. Abteilung. Das Ministerium Rechberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien: öbv & hpt, 2003.

„Diszharmonia és vakság”. Széchenyi István utolsó napjainak dokumentumai. Szerk. Fenyő Ervin. Budapest: Helikon, 1988.

Lónyay Menyhért naplója 1860–1861. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Berkes Hajnalka, Laszli Mariann és Nagy Anita. Szerkesztette Deák Ágnes. Budapest: Századvég Kiadó, 2004.

B. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1887*. 3. kötet 1850–1875. Budapest: Grill Károly, 1888.
Révész Imre munkái a pápens korából (1859–1860). Sajtó alá rendezte Révész Kálmán. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1900.

Széki József püspök visszaemlékezései. Szerkesztette, sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta, a névmagyarozatokat készítette és a bevezető tanulmányt írta Kertész Botond. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2008.

Vertheidigungs-Rede gehalten vor dem K. K. Landesgericht zu Kaschau den 28. December 1859 von Eduard von Zsedényi. London: Williams & Norgate, 1860.

Pesti Napló, 1859.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1859.

Szakirodalom

A protestáns pápens és kora. Tanulmányok és források a pápenshare 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Debrecen: Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, 2010.

Deák Ágnes: *Vonzások és taszítások – Dessewffy Emil konziliáriusi szerepben, 1859–1860*. Levéltári Közlemények, 88. évf. (2017) 241–260.

- Demmel József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon? Grünwald Béla és a szlovák-magyar kapcsolatok története*. Budapest: Ráció Kiadó, 2021.
- Gottas, Friedrich: *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1965.
- Haan Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal*. Budapest: Magyarországi Protestansegyelet, 1882. (Protestans Theologiai Könyvtár 17. kötet)
- Kertész Botond: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*. In: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Debrecen: Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, 2010. 71–86.
- Kertész Botond: *Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv Adolf élete*. Békéscsaba: Szeberényi Gusztáv Adolf Evangélikus Gimnázium, 2014.
- Klestinszky László: *Zsedényi Ede. Emlék-koszorú*. Kassa: Pannónia, é. n.
- Révész Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*. Debrecen: Debreczeni Református Egyház presbyteriuma, 1926.
- Révész Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1957.
- Schrödl József: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházköztség története*. 1. rész. Az egyházköztség külső alakulása. Pozsony: Az ág. hitv. evang. egyházköztség kiadása, 1906.
- Szatmári Judit: *Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860*. In: Kósa László (szerk.): *Fiatal egyháztörténeteszek kollokviuma*. Budapest: ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 1999. 105–120.
- Szatmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából. Szerkesztette, lektorálta, a mellékelt dokumentumokat válogatta és közzéteszi: Baráth Béla Levente – Fürj Zoltán. Dr. Harsányi Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen, 2010. 31–69.
- Dr. Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest: Athenaeum, 1907.